

THEOLOGIA BIBLICA

Hodossy-Takács Előd*

Debrecen

Varga Zsigmond (1886–1956)

Életút, életmű, egy kor lenyomata

Életútja

Varga Zsigmond id. tudós vallástörténész és iskolateremtő tanáregyéniség volt, akinek a legtöbb későbbi oktatótársa korábbi tanítványai soraiból került ki. Ez a megdöbbentően termékeny szakíró a Debreceni Kollégium nagykönyvtárának meghatározó jelentőségű igazgatója és egyetemi vezető is volt, aki dékáni és rektori tisztséget viselt a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemen.

Varga Zsigmond életútja, sorsa azért különleges, mert a magyar történelem egyik viharos szakaszának hamisítatlan lenyomatát láthatjuk benne. Ha visszatekintünk a számára adatott hét évtizedre, és személyes sorsát ennek az időkezetnek történetében szemléljük, akkor ez az időszak a magyar kultúrtörténet egyik utolsó fénykorát, az első világháborút, a két világháború közötti éveket, a második nagy világháborút és egy újabb sötét kor kezdetét öleli fel.

Varga Zsigmond olyan erdélyi iskola-rendszer növendékeként tanulhatott, amely lehetőséget teremtett az európai értelmiségi értékrend, a tudomány és nyelvismeret elsajátítására. A kortársai által megcsodált, sőt irigyelt lexikális tudását a Nagyenyedi Kollégiumban és a Kolozsvári Református Theológiai Fakultáson (1904–1908) alapozta meg. Szorgalmasan tanult és kutatott. 1908 és 1911 között különböző nyelvterületeken tanult: az 1908–1909-es egyetemi tanév első szemeszterében Berlinben, a másodikban Genfben. Évfolyamtársa, Nagy Géza, aki az egyháztörténelem professzora lett a Kolozsvári

* Hodossy-Takács Előd (Sárospatak, 1974) református lelkész, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem bibliai teológiai és vallástörténeti tanszékének tanszékvezető egyetemi docense.

Református Theologiai Fakultáson, és vele együtt iratkozott be a berlini egyetemre, így emlékezett:

„Kedves tárgya, az ószövetségi tudomány itt akkor amúgy is fényesen van képviselve. Hallgatja Baudissinek izagógikáját, Küchlernek az assyrológiához, Stracknak a talmudista irodalomhoz, Greemannak az általános vallástörténethez s Kleinertnek a gyakorlati egyházi élethez és a szociális mozgalomhoz kapcsolódó ótestamentumi előadásait. S természetesen Deissmant, az újtestamentumi s Delitsch Frigyet a keleti archeológiai szakon.”¹

Az 1909–1910-es tanév első felében ismét Berlinbe utazott, a másodikban pedig szintén Genfben, majd az 1910–1911-es tanév folyamán Utrechtben, a Stipendium Bernadinum támogatásával képezte tovább magát.²

1911 őszén két tudományos címet is szerzett: Budapesten bölcsészdoktorit keleti nyelvekből, s nem sokkal ezután, november 6-án teológiai magántanári Kolozsváron ó- és újszövetségi bibliai tudományokból. Magántanári dolgozatának címe: *Vallásos világnézet és történeti kutatás*.³ Ezután állami ösztöndíjjal ismét Berlinbe utazott, ahol asszír kéziratokat tanulmányozott, majd 1913. február 1-jétől megkezdte oktatói tevékenységét a Kolozsvári Theologiai Fakultáson. Az 1913–1914-es tanévben Debrecenbe távozott, ahol 1915-ig a kollégiumi nagykönyvtár könyvtárosaként tevékenykedett.⁴

Varga Zsigmond életének kronológiája érdekes egybeeséseket mutat a 20. század első felének magyar történelmével: pályájának meghatározó évei valamilyen mértékben mindig történelmi szempontból sorsfordító dátumokra estek, és ezért állíthatjuk, hogy sorsa ténylegesen és szimbolikusan is összeforrt a 20. századdal. Élete lenyomat, a 20. század magyar történelmének lenyomata.

¹ Nagy Géza: Dr. Varga Zsigmond. In: *Református Szemle* 1956, (303–305) 303.

² Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theologiai Fakultás története*. Lektorálta és az előszót írta Gálfy Zoltán. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995, 78.

³ Varga Zsigmond: *Vallásos világnézet és történeti kutatás. Összehasonlító vallástörténeti tanulmány*. Stief Ny., Kolozsvár 1911. 230 old. Ld. még Varga Zsigmond, id. magántanári vizsgálója a Theologiai Fakultáson 1911. november 6-án. Dolgozatának címe: *Vallásos világnézet és történeti kutatás*. In: *Református Szemle* 1911, 752.

⁴ A nagykönyvtárban, illetve annak élén végzett munkásságának értékelését ld. Fekete Csaba – G. Szabó Botond: *A Kollégium nagykönyvtára*. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Debrecen 1988, 393–467.; 445–447. Életére és munkásságára nézve lásd még Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theologiai Fakultás története*, 74. és 78–79.; uő: *Dr. Varga Zsigmond*, 303–305. Ld. még Varga Zsigmond, id. dr. nyugalomba vonulása. Kivonat a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem református hittudományi karának 1944. évi január hó 25-én tartott VII. rendes ülése jegyzőkönyvéből. In: *Református Szemle* 1944, 141–142.; Varga Zsigmond, id. A 70 éves debreceni nyugalmazott teológiai tanár köszöntése. In: *Református Szemle* 1956, 274.; Vladár Gábor: Varga Zsigmond, id. vallástörténész (1886–1956). In: *Református Szemle* 1995, 348–349.

A nagy háború kitörésének évében (1914) lett a lelkészképző intézet tanára.⁵ Az ezután következő nehéz évek során a Debreceni Kollégium is komoly veszteségeket szenvedett. Sokan elmentek falai közül, és nem jöttek vissza, s a háború következményei is rányomták bélyegüket a kollégiumi diákságra.

Amikor az egész ország megrendült az elbukott háború okozta nemzeti tragédia miatt, Varga Zsigmond pályája újabb fordulatot vett: 1921-ben lett a tudományegyetem hittudományi karának professzora.

1933-ban, amikor még sokan nem látták előre, hogy milyen következménye lesz Hitler kancellárrá válásának, Varga Zsigmondot az egyetem rektorává választották, és komoly indulatokat kellett kezelnie. Rektorsága idejére esett az akkori kormányzat egyetemátalakítási, más megfogalmazás szerint csonkítási kísérlete.⁶

Egy bő évtizeddel később, 1944-ben, amikor Magyarországon véres frontvonalak húzódtak, Varga Zsigmondon egészen elhatalmasodott betegsége, és folyamatosan romló egészségi állapota miatt nyugdíjba kellett vonulnia ötvennyolc évesen. Ezek után talán sorsszerű, hogy 1956-ban, a forradalom évében távozott a minden élők útján.

Öt megrázó dátum, amelyekre felfűzhetjük a múlt század első hat évtizedének magyar történelmét, de ez egyben a kiváló vallástörténész, Varga Zsigmond életének kronológiája is.

Életműve

Varga Zsigmond óriási és szerteágazó irodalmi munkásságot fejtett ki. Vallástörténeti trilógiája monumentális, bár máig csonka maradt, mert egy része soha nem jelent meg nyomtatásban. A mű első két eleme az 1932-ben megjelent *Általános vallástörténet* és az 1938-ban kiadott *Bibliai vallástörténet*,⁷ amelynek címe inkább öszösvetségi vallástörténetet takar. Ezeket terjedelmük miatt közölték két-

⁵ A lelkészképző intézet 1914-ben alakult, célja pedig az volt, hogy az egyetemi karon folyó elméleti teológiai képzés mellett gyakorlati felkészítést adjon református egyházi szellemben, s a hittudományi kar hallgatói egyúttal az intézetbe is beiratkoztak. Érdekes, hogy a lelképásztori szolgálatra való felkészítés szempontjából tisztán elméleti jellegű kurzusokat is tartottak az intézetben. Varga Zsigmond pl. héber nyelvi gyakorlatot tartott, arab nyelvet oktatott és vallástörténetet adott elő. Ld. Csohány János: A korszakváltások évszázada (1849–1950). In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1988, (192–300) 255–258. és 572–578.; Czeglédy Sándor: A teológia tanítása a Kollégiumban. In: Barcza József (szerk.): *i. m.* 534–591.

⁶ A kérdéshez ld. Kerepeszki Róbert: A Debreceni Tudományegyetem hallgatóinak emlékirata az egyetem megcsonkítása ellen (1933). In: *Gerundium. Egyetemtörténeti közlemények* 1/1. (http://gerundium.lib.unideb.hu/index.php?oldal=aktualisszam&folyoirat_szam=MMX+vol.+I.+1.), 109–121.

⁷ Varga Zsigmond: *Általános vallástörténet. I. kötet. I. Bevezetés a vallástörténetbe*. Szerző saját kiadása, Debrecen 1932. Uő: *Általános vallástörténet. II. kötet. I. A vallás történeti élete*. Szerző saját kiadása, Debrecen 1938.

két kötetben. Tehát a trilógia első két kötete valójában négy vaskos könyv. A harmadik, befejező részből egykötetnyi jelent meg, az is harmincnegyzet évvel a kézirat lezárása után, 1994-ben, *Az őskereszténység világa, élete és hőskora*⁸ címmel és egyetemi jegyzet formátumban. (Erre a munkára még visszatérünk).⁹

Vallástörténet teológusoknak

Varga Zsigmond egy alapvető kérdéssel szembesítette a magyar nyelvű protestáns teológiát: szükség van-e a vallástörténet oktatására a teológiai képzésben? Ez ma talán evidenciának tűnik, de a 19. század utolsó negyedét megelőzően az európai egyetemeken sem működtek vallástörténeti tanszékek. Az önálló tanszék felállítása oktatásszervezési és elvi döntések meghozatalát igényelte. Az oktatásszervezési feladat számunkra most kevésbé érdekes, de meg kell jegyeznünk, hogy a vallástörténet máig ambivalens helyet foglal el a teológiai oktatásban. A nagy egyetemeken a teológiai kar mellett kutatási központok szolgálják a különböző vallások tanulmányozását,¹⁰ a teológiai képzésre szervezett felsőoktatási intézményekben pedig valamelyik tanszék fogadja be általában a vallástörténetet.¹¹

Debrecenben Varga Zsigmond óta egyértelmű, hogy a teológusok szakmai felkészítéséhez hozzátartozik a vallástörténet oktatása.¹² Pályájának indulásakor ez még gyerekcipőben járó tudomány volt, amelynek szerepét és helyét egy sor nagy európai egyetem sem ismerte fel. Varga Zsigmond már 1911-ben rámutatott a szakterület teológiai jelentőségére, amikor megjelentette *Vallásos világnézet és történeti kutatás* című teológiai magántanári dolgozatát. Ebben a műben az ókori keleti civilizációk és a Szentírás keletkezése között húzódó kapcsolódási pontokra összpontosít, amivel nyilvánvalóvá tette, hogy a bibliai szöveg megértése elképzelhetetlen az ókori kelet és vallásainak ismerete nélkül. Nagy Géza így foglalta össze a magántanári dolgozatot:

⁸ Varga Zsigmond: *Az őskereszténység világa, élete és hőskora magyarázó szövegszemelvényekkel*. 1–2. rész. A Debreceni Református Theológiai Akadémia Bibliái Theológiai és Vallástörténeti Szemináriumának Tanulmányi Füzetek 3. Debreceni Református Theológiai Akadémia, Debrecen 1994. 281 old.

⁹ Bár írásunk gondolatmenetébe nem illeszkedik szervesen, de itt meg kell elítélnünk egy további, szintén a harmincas években napvilágot látott művét is: Varga Zsigmond: *A Debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára írásban és képből*. I–II. kötet. Debrecen 1934.

¹⁰ Pl. Yale, Department of Religious Studies, ahol különböző alterületek kerülnek elő: zsidóság, iszlám, ázsiai vallások, amerikai vallástörténet stb. Oxfordban szintén minden meghatározó vallási tradíció kutatásának megvan a maga központja.

¹¹ Pl. a Princeton Theological Seminary keretében a Religion and Society tanszék. A németországi Halle (Martin Luther Univerisität, Halle-Wittenberg) teológiai fakultásán az ökumenikával közös tanszéken kerül elő a vallástörténet.

¹² Varga Zsigmond: *Általános vallástörténet I.*, 11: „A biblikusnak vallástörténésznek is kell lennie egyúttal.”

„Theológiai magántanári dolgozata: *Vallásos világnézet és történeti kutatás* (Kolozsvár 1911.) négy pontban foglalja össze a vallástörténeti iskolának szükséges correctivumait: 1. Kellő tisztelet a tárgy és hely szentsége iránt; 2. a héber monotheismus és keresztyénség döntő szerepe; 3. a személyiség fontossága a vallástörténeti fejlődésben; 4. a történeti tényeket megváltoztató előfeltételek és konzekvenciák mellőzése.”¹³

Ennek a munkának a folytatásaként is értékelhetjük nagy, kétkötetes könyvét: *Az ókori keleti népek művelődéstörténete különös tekintettel a Bibliára*.¹⁴ Itt a szerző a bibliai kutatások szempontjából releváns térség politikai történetét és kultúráját dolgozza fel, és ebben a miliőben helyezi el Izráel népét. Meg kell jegyeznünk, hogy ez az alapelv a modern szakirodalomban máig elfogadott,¹⁵ s a debreceni teológiai képzésben ma is a bibliai kor-, illetve vallástörténet oktatásának alapját jelenti. Az utódtanszék (Debreceni Református Hittudományi Egyetem, bibliai teológiai és vallástörténeti tanszék) vonatkozó kurzusain a térség felől közelítünk a bibliai szövegekhez.

1. A bibliai kortörténet oktatásának alapelve ezek szerint azt jelenti: megérteni Palesztina és a környező népek kultúráját, gazdaság-, társadalom- és politikátörténetét a bronzkortól a római korig terjedő időszakban, és ebben a világban elhelyezni az Izráel történetéről ránk maradt tradíciókat. Ennek az elvnek a létjogosultsága a teológiai oktatásban máig magyarázatra szorul, ugyanis itt inkább a bibliai szövegen át szokás szemlélni a kortárs társadalmakat, ez az út viszont leszűkíti a perspektívát, és kizárólagos alkalmazása éppen ezért torzítja bibliamagyarázatunkat.

2. Varga Zsigmondnak elvi szinten arra kellett választ adnia, hogy milyen típusú vallástörténet oktatására van szükség a teológiai képzésben? Jól látta, hogy a diszciplína oktatásának alkalmazkodnia kell a teológiai képzés sajátosságaihoz. Így alapelveként fogalmazott meg néhány szempontot: a) teológus oktassa a tárgyat; b) kerüljenek elő a Bibliával párhuzamosan létező, illetve a bibliai kort megelőző vallások, valamint c) a bibliai vallások is; d) a teológusok ismerjék meg egy Biblián kívüli vallás történetét és tartalmát.¹⁶ Ez a négy szempont napjainkban is jól alkalmazható az oktatásban.

Ma már evidencia, hogy a bibliai kutatás elválaszthatatlan a vallástörténettől. Varga Zsigmond a „bibliai vallásokat” minden további nélkül kutathatónak tartotta a vallástörténet eszköztárával. Számára a bibliai vallástörténet nem más, mint a Bibliára alkalmazott speciális vallástörténet. A trilógia második kötetének (*Bibliai vallástörténet*, 1938) az a különlegessége, hogy a bibliai anyagban az ő

¹³ Nagy Géza: *Dr. Varga Zsigmond*, 304.

¹⁴ Varga Zsigmond: *Az ókori keleti népek művelődéstörténete különös tekintettel a Bibliára*. Református Egyházi Könyvtár 12–13. kötet. Pápa 1915, 1918. 521 + 644 old.

¹⁵ Ld. pl. Rainer Kessler magyarul is olvasható munkáját, aki a „miliő” fogalma köré rendezte az ókori Izrael társadalmának kutatását. Kessler, R.: *Az ókori Izrael társadalma*. Kálvin Kiadó, Budapest 2011. 286 old.

¹⁶ Az alapelvekhez ld. Varga Zsigmond: *Általános vallástörténet I.*, 9–12.

általános vallástörténeti módszerét kívánja pontosan követni. Mielőtt a bibliai kronológia nyomán áttekintené anyagát, vallásfenomenológiai megközelítéssel dolgozik, külön fejezetben foglalkozik a bibliai istenfogalom változásával, a lélekképzetekkel stb. Ezt követően kronológiai síkon halad tovább, megkülönböztetve a korai, nála Mózes nevével fémjelzett kort, a próféták korát és a judaizmus idejét. Szemben a magyar teológiai nyelvben elterjedt szóhasználat, amikor Varga Zsigmond Izráel vallásáról beszélt, gyakran használt többes számot, és – mint a fenti példában is – szívesen szólt bibliai vallásokról. Ebben egyértelműen megelőzte korát, ugyanis a nemzetközi szakirodalomban csak a legutóbbi évtizedekben jelentek meg azok a nagyobb monografikus feldolgozások, amelyek – ha nem is ugyanazt értik „vallások”-on, mint Varga Zsigmond – szintén a többes szám használatával kezdték hangsúlyozni az izraeli vallás összetettségét.¹⁷

A vallások osztályozása?

Az előbbieken kifejtettek összefüggésében érdemes átgondolnunk Varga Zsigmond egyik máig érvényes gondolatmenetét a vallások osztályozásának kérdéskörében. A vallások világában több megközelítésre is találunk példát, ezeknek azonban szinte minden esetben elutasítást kell kiváltaniuk bennünk. Legnegatívabb kétségtelenül az értékalapú osztályozás. Eszerint van (az egy) igaz és van(nak) a hamis vallások. Efféle differenciálásnak semmiféle belső jogosultsága nincs, és Varga Zsigmond, az elkötelezett keresztyén teológus sem ismerte el a vallások értékszempontú megközelítésének létjogosultságát. Határozottan tévesnek ítélte azt a református keresztyén teológusok körében máig élő felfogást, amely a vallások bemutatása mellett megköveteli azok jelenségvilágának, tanításainak, az általuk közvetített világképnek keresztyén szempontú kritikai leírását is.

A teológiai képzésben ma is emlékeztetni kell arra az elvre, amelyet leegyszerűbben így foglalhatunk össze: a vallástörténet nem apologetika. Két külön diszciplínáról van szó, és összemosásuk csak a tudománytalanságnak szolgálhat melegágyat, s ez ráadásul szakmailag is inkorrekt, és feleslegesen akadályozza egymás megértését. Ha lehet, Varga Zsigmond ennél is határozottabban közelíti meg a kérdést, amikor rögzíti, hogy az értékelés egyáltalán nem tartozik a vallástörténet feladatkörébe, sőt a vallások értékszempontú osztályozása „a legrégebbi, a legszívósabb, de a legigazságtalanabb is”.¹⁸

Az értékelő tevékenység szükségszerűen csak szubjektív lehet, s ebből következően a vallástörténész saját világfelfogása óhatatlanul is meghatározza, de legalábbis befolyásolja konklúzióját. A kutatónak minden erejével objektivitásra

¹⁷ Zevit, Z.: *The Religions of Ancient Israel. A Synthesis of Parallactic Approaches*. Continuum, London 2001; Hess, R. S.: *Israelite Religions. An Archaeological and Biblical Survey*. Baker-Apollos Publ., Grand Rapids–Nottingham 2007.

¹⁸ A fenti gondolatmenethez ld. Varga Zsigmond: *Általános vallástörténet I.*, 88–93.

kell törekednie, és ez a vallások világával foglalkozó keresztyén teológusra is vonatkozik.

A vallástörténeti kurzusokon, noha a hallgatók a teológiai képzésük során hallgatják ezeket a tárgyakat, nincs helye a vallások magasabb vagy alsóbb fokra helyezésének, ugyanis ezeken az órákon a megértés, a megismerés a cél. Ennek érdekében Varga Zsigmond rendszerében egyfajta geografikus-történeti rendszerezést látunk, amit nem is helyes osztályozásnak nevezni. Ez a módszer régiók és korok vallási rendszereire koncentrál. Például az ókori mezopotámiai vagy görög vallásról beszél, és mindig elkerüli a szubjektív distinkciókat. Így nem kategorizál szent iratok megléte vagy hiánya alapján, nem beszél kezdetleges vallásokról és kultúrvallásokról, ugyanis a kultúra minden vallásban szerepet játszik.

Problémás az alapító személyre visszavezethető vallások elkülönítése a népi jellegű vallásoktól is, mivel csak kevés vallásalapító életének részleteit ismerjük. Világos megközelítésre, rendszerezésre mindenképp szükség van, de a létrehozott rendszer ebben az esetben valóban leíró jellegű, az áttekintést segíti, és nem merev határokkal dolgozik.

A fentiekhez annyit érdemes még hozzátennünk, hogy az elv következetes alkalmazása ma éppen teológiai szempontból igényel komoly elvi hozzáállást. Ha például a kora izraeli vallás a vizsgálat tárgya, akkor ebben a rendszerben ez a kánaáni térség vallását jelenti a késő bronzkor összeomlása táján és a következő két évszázadban. Első ránézésre ez zavarosnak tűnhet a bibliai orientációjú kutató számára, ugyanis nem eléggé világos, hogy vajon a kánaániak vallásáról vagy pedig az izraeliták vallásáról van-e szó. Ha a földrajzi keretre és a meghatározott korra tekintünk, akkor mindkettőre kell gondolnunk. Persze a 21. század elején a korai Izrael fogalma sem mindig egyértelmű,¹⁹ de ez a kérdés már túlmutat jelen írásunk keretein.

Mai relevancia

A Varga Zsigmond által lefektetett legfontosabb elvekhez a debreceni vallástörténeti oktatásban máig igyekszünk hűek maradni, mindenekelőtt ahhoz, hogy a vallástörténet a teológiai képzésben sem szólhat más vallások kritikájáról, nem óhajtjuk felmutatni a „tévúton járó pogány” vallások hitvilágát az egyedüli igaz vallás tükrében. Ez a megközelítés méltatlan lenne a tanszék megalapítójához, de szakmai elkötelezettségünkhöz és teológiai felfogásunkhoz is; és legfőképp: ez nem feladatunk. Ma is elutasítjuk a vallások értékalapú osztályozását, és a megértéshez vezető útnak a megismerést tekintjük. Ma is követhető, ahogy idegenkedett az erőltetett összevetésektől, a vallásfönetológia

¹⁹ 2016. aug. 29-én a Doktorok Kollégiuma ószövetségi szekciójának budapesti évi ülésén komoly vita bontakozott ki a korai izraeliták kérdéséről Hubai Péter *Izrael legkorábbi hieroglif emléke* című előadása nyomán.

keretei közül kilépve már nem akart olyan vallásokat összehasonlítani, melyek kulturálisan, térben és időben nem hatottak, nem hathattak egymásra.

Nem avult el az a megközelítés sem, mely a bibliai vallástörténetre egyszerűen a Bibliára alkalmazott speciális vallástörténetként tekint. Ennek eredménye, hogy a bibliai szöveg vizsgálható más legitim módszerek mellett, az általános vallástörténet eszköztárának felhasználásával is. Ez olyan meder, ami szilárd keretet és módszertant ad kronológiai-történeti támpontokkal. Tudományos keretek közt ezektől nem tekinthetünk el.

Az is a kép teljességéhez tartozik azonban, hogy Varga Zsigmond irodalmi munkásságának van olyan területe is, ami az elmúlt fél évszázadban megkérdőjelezetté, nagyrészt elutasítottá, illetve marginálissá vált. Monumentális műveket szánt ugyanis a sumérkérdésnek, ezek a munkák azonban csak keletkezésük korának kontextusában szemlélhetők; mivel évtizedeken át jelentetett meg írásokat a témában, ez a terület tagadhatatlanul az életmű integráns részét képezi, ráadásul a kilencvenes években, kalózkidadásoknak köszönhetően leginkább ez került a közfigyelem centrumába.²⁰

Mit tanulhat Varga Zsigmondtól a ma teológusa hihetetlen adatsorokon túl? Például azt, hogy a bronzkori, vaskori, hellénista, római kori vallásos élet ismerete nélkül a Biblia egy jelentős része nem nyerhet értelmet számunkra. Vallásfenomenológiai ismeretek nélkül a bibliai tájékozottság ma is gyökértelennek hat, és fontos, hogy a teológus tisztában legyen legalább egy mai vallás rendszerével, gondolkozásmódjával, történetével. Ebből tanulja meg, hogy nemcsak a keresztyéneknek van szilárd értékrendje. Ma, az iszlám világgal való újabb találkozás idején mindenki beláthatja, hogy a szilárd értékrend valóban nem keresztyén privilégium.

„...kövessétek hitükei”

Varga Zsigmond életének utolsó évtizedét felidézve röviden ezt mondhatjuk, hogy ezek nehéz testi gyötrelmekkel és más földi nyomorúságokkal terhelt évek voltak. Súlyosan megbetegedett, és ezért kellett nyugdíjba vonulnia 58 évesen. Tagjai lebénultak, élete alkonyán pedig teljes körű ápolásra szorult.

A háború végén elvesztette szeretett fiát. Halála negyedik évfordulóján, 1949-ben jelent meg az az életrajzi keretbe foglalt emlékfüzet, amely arról tanúskodik, hogy az édesapa sebe semmit nem gyógyult négy év alatt. Különleges olvasmány ez, amelyből csak egyetlen momentumot emelünk most ki. Az édes-

²⁰ A vonatkozó munkák a Debreceni Református Kollégium nagykönyvtárban fellelhetők: *A sumir kérdés mai állása és problémái*, 1914; *Új adatok az ural-altai népek ősvallásához*, 1915; *Sumir (Babyloni) örökség az ural-altai népek vallási életében: Összehasonlító vallástörténeti tanulmány*, 1925; *Ötezer év távolából*, 1942. Összefoglaló munkája a témában: *Az ősmagyar mitológia sumir és ural-altái öröksége* (kézirat fénymásolatban). Ebből a könyvből született olyan kiadás az Egyesült Államokban, melyről a jelek szerint a család nem kapott tájékoztatást (Hídfő baráti kör kiadása, San Francisco, 1956).

apa szeretetteljes büszkeséggel emlékezik meg fiáról, a debreceni diák ifj. Varga Zsigmondról. Felsorolja irodalmi sikereit, pályázati eredményeit, elnyert díjait, és úgy érezzük, hogy most szavaival újra átöleli őt. De a kicsit idősebb fiatalemberről már úgy ír, mint aki inkább tudóstársává vált. Varga Zsigmond nemcsak szerette, hanem mélyen tisztelte is fiát.²¹

Az 1950-es évektől a családi levelezés enged bepillantást a nehézségekkel küzdő család mindennapjaiba. Olyan kordokumentumok ezek, amelyek csak megerősítik azt a feltételezésünket, hogy a 20. századi magyar közösség minden nyomorúsága rányomja bélyegét Varga Zsigmond sorsára is. 1952 telén anyagiilag ellehetetlenült: államosították Komlóssy út 50. szám alatti debreceni házát és egyes ingóságait, majd néhány nappal később nyugdíját is megvonták, és pénzzé tehető javai sem maradtak. Ekkor írta egyik, szerencsére meg nem semmisült magánlevélében:

„[...] a legsúlyosabb megpróbáltatásoknak nézünk elibe, [...] hívó lélekkel viseljük a ránk szakadt súlyos pörölycsapásokat és senkit sem okolunk érte, és semmit sem zúgolódunk. Legföljebb önmagunkat hibáztatjuk, kik az égi örök kincsek helyett nyomorult földi eszközökbe vetettük reményeinket. [...] Milyen kegyelmes volt az Úristen bátyádhhoz, hogy ő mindezeket nem élte meg. Megszakadt volna a szíve szegénykének!”

Négy évvel később, 1956-ban a Debreceni Református Theológiai Akadémia kari tanácsának jegyzőkönyvei három alkalommal foglalkoztak Varga Zsigmond személyével. 176-os szám alatt jegyzőkönyvileg emlékeztek meg a kartársak 70. születésnapjáról, ez alkalomból az akkori prodékán, tanszéki utód, Pákozdy László Márton szólt a tanártársakhoz. Mai szemmel nézve ez a megemlékezés meglehetősen felemás. Ez alkalommal ugyanis elhangzott, hogy elkészült a vallástörténeti trilógia harmadik része, az újszövetségi vallástörténet, amely „nagy vallástörténeti munkájának utolsó része, himnuszszerű befejezése”, viszont kiadásról nem született terv.²² A kari tanács jegyzőkönyvében ezt is olvashatjuk:

²¹ Ld. Id. Varga Zsigmond: *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. Dr. Varga Zsigmond okleveles lelkész emlékezete*. Debrecen, 1949. Ifj. Varga Zsigmond halálának 60. évfordulója alkalmából a Debreceni Református Hittudományi Egyetem ifj. dr. Varga Zsigmond-emlékévének nyilvánította a 2004/2005-ös tanévet, és megjelentetett egy kötetet a tudós válogatott írásaiból: Ifj. Varga Zsigmond: *Non videri, sed esse. Válogatott írások*. Szerk. Fekete Károly. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2005. 143 old.

²² Érdekes, hogy a fellelhető levelek alapján a nyolcvanas évek végére még a könyv pontos címe is feledésbe merült. Ránk maradt egy könyvtárosi levél, amely azt a választ adja Varga Zsigmond leányának a kézirat felől érdeklődő levelére, hogy „[...] sajnos a Bibliai vallástörténet – Újszövetség c. kéziratosa munka nincs birtokunkban”, csupán *Az őskereszténység világa, élete, bűskora* kézírata, amely ez végső soron az újszövetségi vallástörténet első kötete. Ez 1994-ben jelent meg jegyzetformában Debrecenben. Mint már említettem, a 2. kötet nem jelent meg. Második tanszéki elődöm, Vladár Gábor arról tájékoztatott, hogy ez utóbbi kézirat gyakorlatilag olvashatatlan, de legalábbis csak nagy erőfeszítések árán fejthető meg. Én a szöveget soha nem láttam.

„[...] nincs módunkban úgy ünnepelni, ahogy a 70 éves professzorokat szokták barátai és tanítványai: egy emlékkönyvvel.”

Tehát tisztelgő kiadvány sem született, csak az akkori sajtóban jelentek meg tisztelgő sorok.²³ A kollégák tehát láthatóan tisztában voltak azzal, hogy idős professzortársukkal szemben két mulasztásuk is lenne: utolsó munkájának kiadása és egy tisztelgő kötet összeállítása. Viszont hivatalos keretek között egyik megvalósításáról sem születtek tervek. Ne feledjük, 1956-ban vagyunk. Ugyanabban az évben, április 19-én reggel 8.40-kor rendkívüli tanácsülésre gyűltek össze a kar tagjai. A találkozásnak egyetlen témája volt: Varga Zsigmond előző nap bekövetkezett halála. A jegyzőkönyv szerint (282. szám alatt) a kar tagjai „megilletődve, állva hallgatják meg” a dékán megemlékezését. A folytatás az, ami végképp igazolja a korábban megfogalmazott tételt: Varga Zsigmond élete lenyomat, a 20. század magyar történelmének lenyomata. A jegyzőkönyv ugyanis a 283. szám alatt a halálesettel kapcsolatos technikai részleteket rögzíti, mint például a kántus felkérése a temetésen való közreműködésre, a fekete zászló kihelyezése, gyászjelentés szövege és közzététele a Néplapban, stb. Az egész jegyzőkönyvi kivonatot az előterjesztés utolsó mondata teszi hamisítatlan kordokumentummá. Ez így hangzik:

„Jelenti a Dékán végül azt is, hogy mivel a kar tagjainak éppen a temetés napján a kibővített Ökumenikus Tanács ülésén kell majd részt venni Budapesten, kívánatos lenne, ha a kar tagjai közül valaki itthon maradván képviselné a temetésen az akadémiát és az akadémia nevében elbúcsúztatná az elhunytat.”

A temetésen az akadémiát végül Kállay Kálmán képviselte, aki Varga Zsigmond professzornak leghosszabb ideig volt kartársa. Dr. Varga Zsigmond temetésén tehát egyetlen tanártársa volt csak jelen. A mai szemlélő számára érthetetlen, ami történt; napjaink teológus hallgatóinak pedig alig magyarázható ez az eset. Aki viszont élete hosszabb, vagy rövidebb részét a huszadik században élte le, érti mindezt. A budapesti ülésen Péter János püspök kínai útjáról és a békevilágtanács stockholmi üléséről hallgattak meg előadást a kar tagjai, és teljesen egyértelmű, hogy egy ilyen rendezvényről a Debreceni Teológiai Akadémia tanári kara 1956 tavaszán nem maradhatott távol.

A Zsidókhöz írt levél írja: *Emlékezzetek meg a ti előljáróitokról, a kik szólották néktek az Isten beszédét, és figyelmeztvén az ő életök végére, kövessétek hitőket.* (13,7 – Károli). Varga Zsigmond életútját áttekintve talán ez az igevers is közelebb jut hozzánk.

²³ Pákozdy László Márton: Varga Zsigmond 70 éves. In: *Az Út* IX. évf. 10. szám, (1956/10., márc. 4–10), 4.

Felhasznált irodalom

- Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1988.
- Fekete Csaba – G. Szabó Botond: A Kollégium Nagykönyvtára. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1988, 393–467; 445–447.
- Kerepeszki Róbert: A Debreceni Tudományegyetem hallgatóinak emlékirata az egyetem megcsonkítása ellen (1933). In: *Gerundium. Egyetemtörténeti közlemények* 1/1. (http://gerundium.lib.unideb.hu/index.php?oldal=aktualisszam&folyoirat_szam=MMX+vol.+1.), 109–121.
- Kessler, R.: *Az ókori Izrael társadalma*. Kálvin Kiadó, Budapest 2011.
- Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Lektorálta és az előszót írta Gálffy Zoltán. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995.
- Nagy Géza: Dr. Varga Zsigmond. In: *Református Szemle* 1956, 303–305.
- Pákozdy László Márton: Varga Zsigmond 70 éves. In: *Az Út* IX. évf. 10. szám, (1956/10., márc. 4–10), 4.
- Varga Zsigmond: *A Debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára írásban és képből*. I–II. kötet. Debrecen 1934.
- Varga Zsigmond: *Általános vallástörténet. I. kötet. I. Bevezetés a vallástörténetbe*. Szerző saját kiadása, Debrecen 1932.
- Varga Zsigmond: *Általános vallástörténet. II. kötet. I. A vallás történeti élete*. Szerző saját kiadása, Debrecen 1938.
- Varga Zsigmond: *Az ókori keleti népek művelődéstörténete különös tekintettel a Bibliára*. Református Egyházi Könyvtár 12–13. kötet. Pápa 1915, 1918.
- Varga Zsigmond: *Az őskereszténység világa, élete és hőskora magyarázó szöveggyűjteményekkel*. 1–2. rész. A Debreceni Református Theológiai Akadémia Bibliai Theológiai és Vallástörténeti Szemináriumának Tanulmányi Füzetek 3. Debreceni Református Theológiai Akadémia, Debrecen 1994.
- Varga Zsigmond: *Vallásos világnézet és történeti kutatás. Összehasonlító vallástörténeti tanulmány*. Stief Ny., Kolozsvár 1911.
- Varga Zsigmond, id. A 70 éves debreceni nyugalmazott teológiai tanár köszöntése. In: *Református Szemle* 1956, 274.
- Varga Zsigmond, Id.: *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. Dr. Varga Zsigmond okleveles lelkész emlékezete*. Debrecen, 1949.
- Varga Zsigmond, id. magántanári vizsgája a Theológiai Fakultáson, 1911. november 6-án. Dolgozatának címe: Vallásos világnézet és történeti kutatás. In: *Református Szemle* 1911, 752.
- Varga Zsigmond, id. dr. nyugalmába vonulása. Kivonat a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem református hittudományi karának 1944. évi január hó 25-én tartott VII. rendes ülése jegyzőkönyvéből. In: *Református Szemle* 1944, 141–142.
- Varga Zsigmond, Ifj.: *Non videri, sed esse. Válogatott írások*. Szerk. Fekete Károly. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2005, 143 old.
- Vladár Gábor: Varga Zsigmond, id. vallástörténész (1886–1956). In: *Református Szemle* 1995, 348–349.

Zevit, Z.: *The Religions of Ancient Israel. A Synthesis of Parallaxic Approaches*. Continuum, London 2001; Hess, R. S.: *Israelite Religions. An Archaeological and Biblical Survey*. Baker-Apollos Publ., Grand Rapids–Nottingham 2007.

* * *

Varga Zsigmond a magyar vallástörténeti kutatások meghatározó alakja volt. Élete tükrözte a huszadik század történetének rezdüléseit. Ebben az írásban a tudós életútjának és a magyar történelem fordulatainak párhuzamait, illetve életművének alakulását követtük. Varga Zsigmond hagyatékának legfontosabb eleme az, hogy a teológus- és lelkészképzésben helyet kell biztosítani a vallástörténet oktatásának is.

Kulcsszavak: Varga Zsigmond, vallástörténet, 20. századi magyar történelem.

Zsigmond Varga, sr. was a pioneer in the field of Religious Studies in Hungary. His life and fate remarkably reflects and mirrors the history and fate of Hungary during the historically tense 20th century. The present study attempts to show the connections and reflections between Zsigmond Varga's life-events and the historical tragedies and developments in Hungary. The seven decades of his life reflects five significant periods of Hungarian history from the very last golden age of Hungary during the end of the 19th century until the post-World War II communist era. The present study argues that the central issue of his legacy is the incorporation of the study of religions in the curriculum of theological training.

Keywords: Zsigmond Varga; History of Religions; Hungarian history in the 20th century.